

БАЛЯН
Ізольда Валеріївна,
заступник директора
з науково-організаційних
та господарських питань
Закарпатської державної
с.-г. дослід. станції НААН
(с. Велика Бакта
Закарпатської обл.,
Берегівського р-ну)

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. М. КУЛЕШОВА
У СИСТЕМІ ВСЕСОЮЗНОГО ІНСТИТУТУ РОСЛИННИЦТВА (ВІР)
(грудень 1925 – березень 1933)**

Відомий вітчизняний учений-рослинник Микола Миколайович Кулешов (1890–1968) збагатив науку в питаннях систематики, екології, біології, агротехніки кукурудзи. Він вивчав формування і розвиток насіння, розробляв методи і принципи оцінки та поліпшення посівних якостей насіння зернових культур, особливо ярої та озимої пшениці. Брав участь в організації мережі державної контрольно-насінневої служби СРСР.

У статті зроблено особливий акцент на його діяльності щодо вивчення різних сільськогосподарських культур не тільки вітчизняного походження, а й світового, розкрито плідну співпрацю з великим ученим В.І. Вавиловим у Всесоюзному інституті рослинництва та в українській його філії.

Ключові слова: *рослинництво, Всесоюзний інститут рослинництва, Українська дослідна станція-відділення ВІР, М.М. Кулешов.*

Известный отечественный ученый-растениевод Николай Николаевич Кулешов (1890–1968) обогатил науку в вопросах систематики, экологии, биологии, агротехники кукурузы. Он изучал формирование и развитие семян, разрабатывал методы и принципы оценки и улучшения посевных качеств семян зерновых культур, особенно яровой и озимой пшеницы. Участвовал в организации сети государственной контрольно-семенной службы СССР.

В статье сделан особый акцент на его деятельности по изучению различных сельскохозяйственных культур не только отечественного происхождения, но и мирового, раскрыто плодотворное сотрудничество с великим ученым В.И. Вавиловым во Всесоюзном институте растениеводства и в украинском его филиале.

Ключевые слова: *растениеводство, Всесоюзный институт растениеводства, Украинская исследовательская станция-отделение ВІР, Н.Н. Кулешов.*

The famous Russian scientist-botanist Nikolai Kuleshov (1890–1968) enriched science in matters of taxonomy, ecology, biology, agricultural technicians of corn. He

studied the formation and development of seeds, developed the methods and principles for evaluating and improving quality of seeds sown crops, especially spring and winter wheat. He participated in the organization of the network of state control and Seed Service of the USSR.

In the article made a special emphasis on its activities on the study of various crops, not only of domestic origin, but also the world, revealed its cooperation with a great scientist V. Vavilov in the All-Union Institute of Plant Industry and in its the branch of Ukrainian.

Keywords: *crop, the All-Union Institute of Plant Industry, Ukrainian Research Station All-Union Institute of Plant Industry-department, N. Kuleshov.*

Кулешов Микола Миколайович – відомий біолог-рослинник, академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, доктор сільськогосподарських наук, професор. Його наукова діяльність присвячена проблемам систематики, екології, біології, агротехніки кукурудзи. Він вивчав формування і розвиток насіння, розробляв методи і принципи оцінки та поліпшення посівних якостей насіння зернових культур, особливо ярої та озимої пшениці. Брав участь в організації мережі державної контрольно-насінневої служби СРСР. Визначна плідна діяльність стала можливою значною мірою завдячуючи роботі у Всесоюзному інституті рослинництва (ВІР) та в українській його філії упродовж 1925–1933 рр., а також завдяки соратництву з видатним ученим Миколою Івановичем Вавиловим. Керував експедиціями ВІРу в райони Середньої Азії, Монголії та Закавказзя.

Окремі аспекти діяльності цього періоду та співпраці вчених-однодумців розглянуто у низці робіт, таких як статті Г.В. Пилипець [1], збірниках «Рядом с Вавиловым» [2] та «Академік Микола Миколайович Вавилов і розвиток аграрної науки в Україні» [3], спогадах [4], в т.ч. і самого М.М. Кулешова [5] та ін.

Реалізація наукових проектів М. І. Вавилова як директора Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур (з 1930 р. назва – Всесоюзний інститут рослинництва (ВІР)) здійснювалась у масштабах всієї країни, у тому числі й в Україні. Під егідою установи створювалися в різних республіках, краях, областях відділення, станції та опорні пункти, на яких вперше розпочалося поглиблене вивчення значної кількості сортів

сільськогосподарських культур. З 1923 р. по серпень 1940 р. Вавилов особисто відвідав майже всі дослідні станції і наукові установи України, з переважною більшістю українських селекціонерів та генетиків був знайомий особисто і разом з ними здійснював величезні за обсягом дослідження [2]. Це були самовіддані творчі постаті – яскрава плеяда невтомних дослідників та соратників, серед яких А. З. Ахримович, А. А. Бичихін, П. П. Благонравов, А. А. Браунер, І. Ф. Бузанов, Г. М. Висоцький, Е. Ф. Вотчал, К. К. Гедройц, О. Ф. Гельмер, Т. Ф. Гринько, А. А. Горлач, А. П. Гіренко, О. Ф. Глянцев, Л. М. Делоне, В. П. Зосимович, В. В. Колкунов, Й. Й. Кораб, М. М. Кулешов, Б. Н. Лебединський, Г. А. Левитський, А. М. Левшин, Н. К. Малюшицький, Ю. П. Мірюта, Б. А. Паншин, В. Ф. Савицький, В. І. Сазанов, А. А. Сапегін, Л. А. Семполовський, О. Н. Соколовський, О. О. Табенцький, В. В. Таланов, В. І. Талієв, С. Ф. Третьяков, М. М. Тулайков, А. К. Філіповський, П. К. Шкварніков, О. А. Яната й багато інших.

До безпосередньої тісної співпраці М.І. Вавилова та М.М. Кулешова їхні наукові шляхи раніше побіжно перетиналися. Так ще не скінчилася громадянська війна, а в 1920 р. у Воронежі відбувся Перший Всеросійський з'їзд із прикладної ботаніки, де вчені зустрілися вперше. Вони також листувалися, обмінювалися опублікованими працями, й надалі спілкувалися на з'їздах та нарадах у Москві, а в 1923 р. Микола Іванович приїздив до Харкова.

Увесь цей час ріс та розвивався Всесоюзний інститут прикладної ботаніки і нових культур. Велику зацікавленість наукової громадськості привертала так звані географічні дослідження. Посів, догляд за рослинами, спостереження, оцінка та облік проводилися за єдиною методикою, а пробні снопи направлялися до Ленінграда для детальних досліджень. Фактично вперше у світовій біологічній науці було поставлено вивчення зміни ознак та властивостей рослин залежно від зміни умов оточуючого середовища, а також інститут був єдиною науковою установою у світі, де так усесторонньо, на основі передових наукових методів пізнавалася культурна флора земної кулі.

Тісна творча спільна робота М.І. Вавилова й М.М. Кулешова розпочалася в той період, коли останній був директором Центральної контрольно-насіннової станції НКЗ УРСР і завідувачем кафедри спеціального землеробства Харківського сільськогосподарського інституту, де також читав лекції з рослинництва. З епістолярної спадщини М. І. Вавилова, яка оприлюднена у друці [6], довідуємося про співробітництво М. Кулешова з видатним ученим. Про те, що вони були справжніми однодумцями й соратниками свідчить численна низка листів, у яких ми бачимо не тільки спілкування двох професіоналів, а й теплі дружні стосунки (професійні зацікавлення та вітання членам родин, підписи: «Вітання Наталії Олексіївни [Кулешовій]», «Ваш [Вавилов]» тощо).

У листі, датованому 30 квітня 1925 р., до М. Кулешова М. І. Вавилов вітає молодого вченого із заснуванням в Україні Інституту прикладної ботаніки, висловлює щире бажання співпрацювати з Україною та думку про актуальність створення опорного пункту Всесоюзного інституту прикладної ботаніки в Україні для розмноження колекцій польових, городніх та плодкових культур: «Перше, що хотілося б виконати в Україні, – це створення невеликого опорного пункту поблизу одного з центрів: Харкова чи Києва, де можна було б зосередити увесь колекційний матеріал, який би підходив до умов України. На цей пункт буде висилатись увесь інтродукційний матеріал. Він буде розподілятися між українськими та іншими установами. Це повинен стати свого роду примножувач в інтересах України. Мається на увазі визначення штату близько, на перший час, в 4–5 чоловік, які були б постійними працівниками української філії. У літні місяці з Ленінграду міг би відправлятися персонал для роботи з тими або іншими рослинами. Ділянка потрібна близько 100–200 десятин» [7].

У черговому листі за від 10 вересня 1925 р. М. І. Вавилов також пише про землі для випробування повних колекцій Українського відділення Всесоюзного інституту прикладної ботаніки та зазначає: «Хотілося щоб українське відділення було б не гірше інших великих наших відділень, якими є

Степне, Північно-Кавказьке. У ньому повинні бути зосереджені світові матеріали з різноманітних рослин. Час від часу в ньому будуть випробовуватися повні колекції тих або інших рослин» [8].

Вавилов цінував Кулешова і вважав його високопрофесійним спеціалістом. У тому ж таки 1925 р. (лист від 13 листопада) запросив прочитати курс лекцій на Всесоюзних курсах по сортознавству й селекції з 25 листопада 1925 р. до 1 лютого 1926 р. з організації як вітчизняної контрольно-насіннової справи, так і розгортання її за кордоном [9]. Зокрема вже 27–28 листопада Кулешовим прочитано лекцію «Сеть семенных контрольных станций и селекционное дело», «Состояние селекции в СССР» [10, с. 291].

У листі М. І. Вавилова від 17 листопада 1925 р. на станцію у Харків [11], знаходимо пропозицію М. М. Кулешову очолити відділ сортоведення та апробації сортів українського відділення Всесоюзного інституту прикладної ботаніки а потім – Українського відділення ВІРу (дослідної станції).

При особистому відвідуванні Інституту М.М. Кулешов захопився піднесеною науковою атмосферою, свободою грандіозних масштабів наукових пошуків в установі та самовіддачею співробітників. В інституті панувала справжня напружена робота, але разом з тим була виключна можливість для залучення ініціативи й творчих пошуків науковців. З будь-якого питання надавалися вичерпні фахові консультації. У колективі працювали такі великі вчені, як фізіолог М. А. Максимов, біохімік Н.Н. Іванов, цитолог Г.А. Левітський, видатний знавець пшениці К.А. Фляксберг, селекціонер та рослинник широкого масштабу В.В. Таланов, ботаніки-систематики П.М. Жуковський і Е.В. Вульф та багато інших.

М.І. Вавилов узяв молодого науковця на роботу, запропонувавши вакантне місце завідувача секцією кукурудзи, адже Кулешов знав цю культуру ще зі студентських років і постійно поглиблено її вивчав. Крім того, як зазначалося вище, планувалося відкриття станції-філії Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур в Україні, організацію роботи якої також

доручили йому. Отже М.М. Кулешов одночасно працював як у Ленінграді, так і в українській філії. Загалом роботі в ленінградському інституті (ВІР) під керівництвом М.І. Вавилова він присвятив понад сім років починаючи з кінця грудня 1925 р. [12, с. 74], обіймаючи посади завідувача Українською філією Інституту, завідувача лабораторії зернових культур, насінництва і сортознавства, а також заступника директора ВІРу.

На початку 1926 р. у результаті особистого зацікавлення, сприяння та клопотання М. І. Вавилова Наркомзем України дав згоду на організацію Української дослідної станції-відділення Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур. Як згадував М. Кулешов: «Для цієї мети [було відведено] невелике господарство, розміщене поблизу с. Литвинівки [Валківського району Харківської обл.] за сорок кілометрів на захід від Харкова і за вісім кілометрів від районного центру м. Валок. Господарство мало гарну польову землю, низинний город, великий сад, ділянки лісу та луки. Це дало можливість уже з весни того ж року розгорнути там достатньо широку роботу з вивчення різних культур. Станція здійснювала інтродукцію та дослідження світових колекцій зернових, кормових, овочевих і технічних рослин у межах України. На її адресу почали надходити зразки насіння, саджанці плодових та лісових порід. Невеликий науковий персонал поступово поповнився співробітниками з Ленінграда, командированими Інститутом на вегетаційний період зі своїми культурами. Коротка поштова адреса станції – «Ботаніка» – стала широко відома в окрузі» [12, с. 75–76].

Незмінним директором Української дослідної станції-відділення упродовж усього терміну її існування – 6 років (1926–1932) був Микола Миколайович Кулешов. Очолити установу вченому довірили коли йому було лише 36 років, але знання та досвід виявилися не тільки достатніми для цього, а й розвинули та піднесли науково-дослідну роботу установи для вагомих здобутків. Крім того виявилася необхідність посилити науково-дослідну і методичну роботу з сільськогосподарського насінництва 150 контрольно-насінневих установ країни. Проведення масштабної роботи взяв на себе

організований у травні 1931 р. відділ насінництва у ВІРі. Завідувачем його став М.М. Кулешов, який на той час тісно співробітничав із багатьма контрольно-насінневими установами СРСР і Центральною контрольно-насінневою лабораторією Наркормзему СРСР.

Українська база представляла, досить багато зручностей для дослідження численної низки рослин. Деякі співробітники ВІРу направлялися на літній сезон для наукових пошуків на цю станцію.

Українському відділенню ВІРу М.І. Вавилов не рекомендував займатися селекційною діяльністю, адже в Україні на той час не тільки були в наявності, але й плідно працювали крупні селекційні установи.

М. М. Кулешов мав великі організаторські здібності, завдяки чому Українське відділення процвітало і славилось затишком, гостинністю і досвідченими керівництвом. В установі досліджувались зернові, овочеві культури, олійний льон. Було покладено початок вивченню світового різноманіття люцерни (Бордаков Л. П.). Саме це відділення було у системі Інституту головним із вивчення колекції кукурудзи (другим, додатковим пунктом була Отрада-Кубанська, нині Кубанська дослідна станція ВІР). Вавилов до своїх співробітників ставив обов'язкову вимогу – бути фахівцем найвищого рівня з питань тієї чи іншої культури не тільки з вирощування її в Україні, в СРСР, а й знати про культуру якомога більше в межах її розповсюдження на Землі. Зусиллями М. М. Кулешова колекцію кукурудзи поповнено зразками зі Східної Азії, Кавказу, він розпочав вивчення і селекцію гібридів, головним чином на базі американського матеріалу [4]. Те що М.М. Кулешов був високого рівня фахівцем з глибокими знаннями про сільськогосподарські культури та їх розповсюдження на планеті свідчать його публікації цього періоду, зокрема по кукурудзі 16 робіт (див. табл. 1). Високу оцінку професіоналізму Кулешова дав Вавилов, знайомлячись з його статтею «Некоторые особенности кукурузы Азии», опублікованою в «Трудах по прикладной ботанике, генетике и селекции» у 1928 р. (див. табл. 1, № 17).

Поряд із критичними зауваженнями також відзначив, що і з кукурудзи вітчизняні вчені починають «переганяти де-кого за кордоном!» [12, с. 80].

Цікавою й оригінальною була методика, яку застосовували під керівництвом М. Кулешова в українському відділенні ВІРу. За свідченням останнього: «За прийнятою методикою паралельно з висівом світових колекцій різних культур висівалися зразки цих же культур українського походження. Це давало змогу співставити інтродукований матеріал з місцевими формами, пристосованими до даних ґрунтово-кліматичних умов» [12, с. 76].

Кулешов згадував про те, що в середині літа поля та інші угіддя станції ставали подібними до найцікавішої книги, зі сторінок якої розгорталася дивовижна повість про велику працю багатьох поколінь землеробів. Саме вони створили таке розмаїття форм і типів рослин, пристосованих до величезної різноманітності умов вирощування, в яких землероби виконують, за висловом К. А. Тимірязєва [13], свою космічну роль.

Станцію відвідували численні екскурсії. На посівах світових колекцій, що висівалися в географічній послідовності, перед зразками кожної країни стояли таблички з її назвою. Екскурсанти «переходили від країни до країни», читаючи з подивом і цікавістю на відповідних табличках незвичні написи – «Куба», «Колумбія», «Болівія», «Венесуела» тощо.

На Землі відбувалися переміщення народів, під час яких різні племена несли з собою насіння культур і сортів, які вирощувалися ними на попередньому місці дислокації. У цьому було багато випадкового, але ця випадковість, природно, позначилась на видовому і сортовому складі подальшої культурної флори тих нових місць, де осідали переселенці. Тому надзвичайно привабливим і перспективним було завдання систематичної перевірки у різних умовах нашої країни всього багатства культурної флори світу, щоб на базі наукового аналізу обґрунтовано виділяти з неї те, що у даних умовах є дійсно найбільш цінним [12, с. 76–77].

Про тісне співробітництво двох визначних учених також говорить той факт, що М. І. Вавилов неодноразово відвідував установу-філію ВІРу, а

впродовж 1926–1928 рр. – бував тут щороку. М. М. Кулешов згадував один із приїздів М. І. Вавилова на Українську дослідну станцію ВІРу влітку 1928 р. Він разом зі співробітниками станції, що приїхали на сезон та з практикантами з раннього ранку і до темряви упродовж п'яти днів працювали на колекційних полях. В такі дні станція «починала жити» з 4 ранку. Вавилов завжди був міцним і витривалим, веселим і повним енергії, охочим до дружніх наукових дискурсів. Приваблююча доброзичливість передавалася всім оточуючим. Співробітники та практиканти поспішали до нього. Гострий розум завжди виявляв те чого ніхто інший не міг збагнути, помічав усе цінне та бачив перспективи наукових пошуків. Як згадує сам М. Кулешов у руках М. І. Вавилова була записна книжка: «Він оглядав зразок за зразком, задаючи питання. Біля деяких зупинявся і у декількох словах пояснював, що привернуло його увагу. Після цього зразок починав представлятися по-новому, у ньому виявлялись якості і особливості, які раніше залишались непоміченими.

**В Українському відділенні Всесоюзного інституту рослинництва.
(3-й зліва М.М. Кулешов, 1-й справа - М.І. Вавилов)**

Коли перейшли до зразків озимої пшениці України, я звернув увагу М. І. на те, що вони вигідно відрізнялись від чужоземних. Він відповів мені : «Це

прекрасна основа, спираючись на яку треба створювати краще. Адже перед нами потенціал пшениці. Треба знайти шляхи його використання. Справа важка і тривала. Продовжувати її буде молодь!» [5]. Перед від'їздом відбувалися збори фахівців та робітників станції. Вавилов надто дохідливо і уважно пояснював про завдання Інституту, в основному схвально оцінював діяльність станції, не забуваючи все ж вказувати деякі промахи й недоліки. На відкритому повітрі відбувалися чаювання зі співробітниками та обговорення у дружній атмосфері наукових питань [12, с. 77–78].

У 20-х роках ХХ ст. на Українській станції ВІРу (с. Литвинівка) і в Асканії Новій проводились дослідження з географічної мінливості ознак – «географічні посіви». По багатьом культурах проводились ці «географічні посіви», зокрема з пшениці, навіть бавовнику тощо. Роботи з рослинними ресурсами в Українському відділенні ВІРу, на організацію яких було затрачено стільки часу і сил, згодом припинилися. Зразки польових культур передано Харківській селекційній станції, а овочевих – на дослідну станцію овочівництва (Інститут овочівництва та баштанництва УААН).

Але робота зі світовим генофондом рослин тривала. Постійно підтримувалися тісні контакти ВІРу з дослідними установами України. Ряд видатних учених України запрошувалися на роботу у ВІР і в Інститут генетики, де їм створювалися умови, сприятливі для розкриття їхніх творчих пошуків: цитолог Г. А. Левитський (м. Київ), ботаніко-географ Є. В. Вульф (Крим), спеціаліст із насіннезнавства та генетичних ресурсів рослин М. М. Кулешов, генетик і селекціонер М. І. Хаджинов (Харків), фахівець із плодівництва В. В. Пашкевич (Крим), спеціаліст із бульбоплодів В. С. Лехнович (м. Кам'янець-Подільський) та ін.

З плином часу можна стверджувати, що навколо постаті М. І. Вавилова згуртовувалися небайдужі особистості. Завдяки мудрому прозорливому організаторському таланту директора ВІРу росли дослідники найвищої кваліфікації, захоплені прагненням до нових знань, стремлінням до найвищих результатів у науці: М. А. Максимов (відомий вчений далеко за межами

країни), І. І. Туманов, Ф. Д. Сказкін, Н. Н. Іванов, М. І. Княгінічев, В. І. Нілов, Г. Д. Карпеченко, М. І. Хаджинов, Г. А. Левітський, В. Г. Александров, В. В. Пашкевич, М. А. Розанова, М. І. Кічунов, К. І. Пангало, М. М. Кулешов, С. М. Букасов, Л. І. Говоров, Є. Н. Синська, С. В. Юзепчук, В. В. Таланов та ін.

Хоча діяльність ВІРу, починаючи із середини 30-х рр. ХХ ст. , все більше обмежувалась (в більшості з політичних причин), у тому числі в Україні, але усі дослідні установи у все більших масштабах використовували у своїй роботі напрацювання ВІРу, особливо світові колекції генофонду рослин.

Про плідний доробок досліджуваного періоду діяльності М.М. Кулешова в когорті співробітників координованої ВІРОМ мережі установ свідчать його наукові праці. 59 публікацій (з яких – 5 книг, 54 статті), а також 19 рефератів та рецензій на вітчизняні та зарубіжні роботи (див. табл 1).

Таблиця 1

**Наукові праці М.М. Кулешова за період діяльності
у Всесоюзному інституті рослинництва
та в Українській дослідній станції-відділенні інституту (1926–1932)**

№н/п	Праці
1.	<i>Влияние</i> глубины заделки семян на развитие и форму "корня" свеклы / соавт. В. М. Рабинович // Вісті Харьк. с.-г. ін-ту ім. Раковского, 1925. – № 1. – С. 16–28, 4 рис. – Библиогр. : 13 назв. – Рез. : нем.
2.	<i>Контроль</i> насіння на Україні // Рад. селянин. – 1925. – № 9-10. – С. 26–27.
3.	<i>Международные</i> конгрессы (I-IV) по контрольно-семенному делу // Тр. по прикл. ботанике и селекции. – 1925. – Т. 15, вып. 5. – С. 337–330. – Библиогр. 5 назв.
4.	<i>Новые</i> направления в селекции перекрестноопылителей : (о семеноведении ржи и сахарной свеклы) на Свалевской селекционной опытной станции (Швеция) // С.-х. опыт. дело. – 1925. – № 1(7). – С. 68–79, 2 табл.
5.	<i>Организация</i> отдела рефератов // С.-х. опыт. дело. – 1925. – № 1 (7). – С. 148–149.
6.	<i>Письмо</i> в редакцию : [по поводу неточностей в описании методики исслед. семян сах. свеклы, приведен. в кн. Каган Д. Л. "Спутник свекловода"] // С.-х. опыт. дело. – 1925. – № 6. – С. 198.
7.	<i>Плодоводство</i> и виноградарство Австралии и Новой Зеландии на Британской выставке в 1924 г. (Fruit growing and viticulture at Fustsia and New Zealand at the British Exhibition, 1924) // Вестн. плодоводства, виноградарства и огородничества. – 1925. – № 2. – С. 73–77.
	6 реф. та рец., написаних у період. вид. «С.-х. опыт. дело», «Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции».
8.	<i>Контрольно-семенное</i> дело Западной Европы : Ч. 1. Польша и Германия // С.-х. опыт. дело. – 1926. – № 2(8). – С. 117–145, 2 ил., 18 табл.
9.	<i>Некоторые</i> соображения к вопросу об определении Туркестанского происхождения семян люцерны : (с Централ. семен. контрол. ст. Украины) // Науч.-агроном. журн. – 1926. – № 2. – С. 67–73, 3 табл.
10.	<i>Сортовой</i> состав семян полей Украины в 1923–24 гг. : Ч. 1. Озимая пшеница. Яровая пшеница. Овес // Тр. по прикл. ботанике и селекции. – 1926. – Т. 16, вып. 4. – С. 3–89. – Библиогр. : 12 назв.
11.	<i>Увага</i> до насіння // Рад. селянин. – 1926. – № 6. – С. 4–6.
	4 реф. в журн. «С.-х. опыт. дело».
12.	<i>Контрольно-семенное</i> дело Западной Европы: Ч. 2. Дания // С.-х. опыт. дело. – 1927. – № 3 (11). – С. 76–88.
13.	* <i>У истоков</i> селекции.–М.: Изд-во журн. "Вестн. сел. хоз-ва", 1927.–12с.–(Укр.ст. Всесоюз. ин-та приклад. ботаники и новых культур).
14.	<i>Экспедиция</i> в Азербайджан в 1926 г. : предварител. отчет по обследованию культур Азербайджана в 1926 г. // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1927. – Т. 17, вып. 4. – С. 159–182.
15.	<i>Über die Unterscheidung</i> Von Winter- und Sommerweizen // Pflanzenbau. – Berlin, 1927. – Bd. 4. – P. 70–72.
	9 реф. в журн. «С.-х. опыт. дело».
16.	<i>К методике</i> скрещивания кукурузы и теосинте в северных районах возделывания : (применение короткого дня) / соавт. В. И. Савронь // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1928. – Т. 18, вып. 1. – С. 397–406.
17.	<i>Некоторые</i> особенности кукурузы Азии // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1928. – Т. 19, вып. 2. – С. 325–

	374. – Библиогр. : с. 368–369 (15 назв.). – Рез. англ. (<i>тоже изд. в США на англ. яз.</i>)
18.	*Новые приборы в контрольно-семенном деле. – М. : Изд-во журн. "Вести, сел. хоз-ва", 1928. – 12 с. – (Укр. ст. Всесоюз. ин-та прикл. ботаники и новых культур).
19.	Сортовой состав семян полей Украины в 1923–1924 гг. : Ч. 2. Рожь. Ячмень. Просо. Кукуруза // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1928. – Т. 13, вып. 1. (1927–1928). – С. 97–178. – Библиогр. : с. 125 (16 назв.); С. 145–146 (14 назв.); С. 152 (4 назв.); С. 172–173 (15 назв.). – Рез. : англ. – С. 174–178.
	At the source of plant breeding // Journal of Heredity (Washington). – 1928. – Vol. 19. – P. 3–8.
	6 рец. у зб. «Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции».
21.	Влияние условий года и приемов культуры на качество зерна озимых и яровых хлебов / соавт. С. М. Фриденталь // Итоги работ по семенному контролю в Харькове. – Л., 1928. – С. 76–90. – (Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции ; прил. №37).
22.	Географическое распределение сортового разнообразия кукурузы на земном шаре // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1929. – Т. 20. – С. 475–510, 6 рис., 2 табл., 2 карты. (<i>тоже изд. в США на англ. яз.</i>)
23.	Зимостойкость озимых культур в зависимости от их географического происхождения : (по данным Укр. ст. ВИПБ и ПК за 1927–1928 гг.) // Гибель озимых хлебов и меры по ее предупреждению. – Л., 1929. – С. 319–328.
24.	*Итоги работ по семенному контролю в Харькове в 1918–1926 гг. : (по материалам Централ. семен. ст. УССР) / соавт. : И.Л. Векселерчик, Н. М. Егорова, Н. Н. Крылова [и др.]. – Л. : Изд-во ВИПБ, 1929. – 195 с. (Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции ; прил. 37).
25.	Качество семенного материала, исследованного центральной семенной станцией УССР в период 1921/22–1925/26 гг. / соавт. М. С. Хорошкова // Итоги работ по семенному контролю в Харькове. – Л., 1928. – С. 47–75. – (Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции ; прил. 37).
26.	Мохнатая вика в посевах в поле и в саду на Украинской станции и НК (1926/1927–1929/1930 гг.) / соавт. С. М. Фриденталь // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – Л., 1929–1930. – Т. 24, вып. 2. – С. 363–381. – Библиогр. : 6 назв.
27.	Современное состояние возделывания, использования и изучения кукурузы // Достижения и перспективы по прикл. ботанике, генетике и селекции. – Л. : Изд-во ВИР, 1929. – С. 231–251.
28.	Українська станція Всесоюзного інституту прикладної ботаніки та нових культур : (стислий огляд робіт) // Вісн. с.-г. прикл. та досвідної справи. – 1929. – Т. 6, № 1 – С. 88–103, 4 мал., 2 табл.
29.	Географическое распределение сортового разнообразия кукурузы на земном шаре // Тр. Всесоюз. съезда по генетике, селекции, семеноводству и племен. животноводству : тезисы, Ленинград, 10–16 янв. 1929 г. – Л., 1930. – Т. 3 : Изучение культурных растений. – С. 321–323.
30.	Качество семенного материала бахчевых растений // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – Л., 1930. – Т. 23, вып. 3. – С. 277–296. – Библиогр. : с. 294 (26 назв.). – Рез. : англ.
31.	Кукуруза на полях СССР // Семеноводство. – 1930. – № 5.
32.	Кукуруза на полях СССР в 1930–1932 гг. // Растениеводство СССР : материалы к составлению гос. плана по сел. хоз-ву на 1931 и ближайшие годы. – Л. : Изд-во ВИР, 1930. – С. 100–118.
33.	Кукуруза Мексики, Гватемалы, Кубы, Панамы и Колумбии : (по образцам, собранным М. С. Букасовым) // Букасов М.С. Возделываемые растения Мексики, Гватемалы и Колумбия. – Л., 1930. – С. 117–141. – (Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции ; прил. № 47).
34.	Программа исследовательской работы семенных контрольных станций // Тр. Всесоюз. съезда по генетике, селекции и племен. животноводству : тезисы, Ленинград, 10–16 янв. 1929 г. – Л., 1930. – Т. 5 : Семеноводство и сортоизучение. – С. 347–348.
35.	Просо на полях СССР в 1930–1932 гг. // Растениеводство СССР : материалы к составлению гос. плана по сел. хоз-ву на 1931 и ближайшие годы. – Л. : Изд. Ин-та прикл. ботаники и новых культур, 1930. – С. 119–126.
36.	Сорго // Там же. – С. 43–44.
37.	Эспарцет на полях СССР в 1930–1931 гг. // Там же. – С. 244–246.
38.	Вилт на люцерне в Соединенных Штатах // Семеноводство. – 1931. – № 2. – С. 25–28.
39.	*Вопросы семеноводства люцерны и эспарцета / соавт. : И. А. Белов, В. М. Рабинович. – Л., 1931. – 80 с. – (Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции ; прил. 48).
40.	"Инбридинг" в селекции кукурузы (США) // Семеноводство. – 1931. – № 9–10. – С. 3–6.
41.	Люцерна (<i>Medicago sativa</i> L.) // Проблемы организации сортового семеноводства. Люцерна и эспарцет : тр. науч.-техн. совета. Вып. 2. / Ленингр. ин-т растениеводства ВАСХНИЛ, 1931.
42.	[Предисловие] // Рычей Ф.Д. (Richeu F.D.) Селекция кукурузы / пер. с англ. О. В. Лисовской ; под ред. проф. Н. Н. Кулешова. – М. ; Л. : Гос. изд-во с.-х. и колх.-кооп. лит., 1931. – 96 с. – Библиогр. : с. 90–95 (78 назв.).
43.	Географическое распространение кукурузы на земном шаре и ее сортовое разнообразие // Кукуруза и ее использование в качестве сахарного сырья / ЦИНС. – М. ; Л., 1932. – С. 13–25.
44.	Забитые страницы в литературе о кукурузе : (о кн. Permentiera – первом науч.-практ. руководстве по кукурузе во Франции (1784 г.)) // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. Сер. А. Соц. растениеводство. – Л., 1932. – № 3. – С. 157–160.
45.	Кукуруза как засухоустойчивая культура // Борьба с засухой : сб. ст. – М. : Сельхозиздат, 1932. – С. 163–167.
46.	Behavior of American corn strains and Hybrids in USSR // Journal of American Society of Agronomy. – Geneva, 1932. – Vol. 24, № 5.
47.	Селекция в США // Соц. земледелие. – 1931. – Янв.
48.	Туркестанская люцерна в мировой торговле семенами // Семеноводство. – 1931. – № 13–14.
49.	*Українська станція Всесоюзного інституту ботаніки та нових культур. – Х. : Изд-во журн. "Опыт. дело", 1931. – 12 с.
50.	Число листьев как показатель длины вегетационного периода у кукурузы : [Предварительное сообщ.] // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1931. – Т. 28, вып. 2. – С. 477–488.
51.	To the problem of organization of international research work on seed testing stations // Thesis of the contriboflon for 6-th Intern.

	Seed Testing Congress. July, 1931, Wageningen, Niderland.
52.	<i>To the problem</i> of organization of international research work on seed testing stations // Proceedings of the Intern. Seed Testing Association. - Copenhagen, 1931.
53.	<i>Зерновые</i> хлеба // Сельскохозяйственная энциклопедия. – М. : Сельхозиздат, 1933. – Т. 2. – С. 590–598.
54.	<i>Кукуруза</i> // Растениеводство СССР. – М. ; Л. : Сельхозиздат, 1933. – Т. 1, ч. 2. – С. 221–251.
55.	<i>Просо</i> / соавт. Н. З. Голубцов // Растениеводство СССР. – М. ; Л. : Сельхозиздат, 1933. – Т. 1, ч. 2. – С. 251–262.
56.	<i>Селекция</i> сорго // Семеноводство. – 1933. – № 1. – С. 33–43.
57.	<i>Сорго</i> // Растениеводство СССР. – М. ; Л. : Сельхозиздат, 1933. – Т. 1, ч. 2. – С. 262–270.
58.	<i>Эспарцет</i> // Растениеводство СССР. – Л. ; М. : Сельхозиздат, 1933. – Т. 1, ч. 2. – С. 437–442.
59.	<i>World's</i> diversity of phenotypes of maize // Journal of the American Society of Agronomy. – Geneva, 1933.–Vol.25,№10.
	4 реф. у зб. «Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции».

* позначено книги.

З ініціативи М. І. Вавилова проводились наукові експедиції. Кулешов брав у них активну участь. Так у листі від 30 травня 1926 р. [14]. Вавилов пропонує М. М. Кулешову поїхати в експедицію з дослідження сільського господарства Вірменії.

М. М. Кулешов був керівником експедиції ВІР'у до Азербайджанської РСР із вивчення дикої та культурної флори Закавказзя. Експедиція пройшла 4000 верств, збрала 3500 зразків рослин [15]. У 1927–1929 рр. брав участь в експедиції до Середньої Азії з проблем люцерни. Описано екологічні типи рослин, які ввійшли у склад відомих світових рослинних колекцій ВІРу.

Особисто відвідавши дослідні установи за кордоном, при поверненні він оприлюднив аналіз їхньої діяльності у вітчизняних періодичних виданнях. За результатами вивчення дослідної справи за кордоном, М.М. Кулешов за час свого українсько-ленінградського періоду діяльності написав 16 наукових робіт (див табл. 1).

Завдяки діяльності Вавилова і його соратників в т.ч. і Кулешова до кінця 20-х років минулого століття проводилася плідна співпраця із зарубіжними вченими. Восени 1927 р. в Берліні відбувся 5-й Міжнародний генетичний конгрес. За чисельністю учасників і кількістю прочитаних доповідей делегати від СРСР були на третьому місці (після Німеччини і США). Делегатами Конгресу були М.К. Кольцов, М.І. Вавилов, С.С. Четвериков, Г.А. Левитський, В.Є. Пісарєв, Г.Д. Карпаченко, А.П. Сапегін (м. Одеса), І.І. Клодницький (м. Київ), М.М. Кулешов, М.О. Ветухів (м. Харків), В.І. Сазанов (м. Полтава), Л.М. Делоне (с. Маслівка Київської обл.) та ін. На пленарному засіданні

Конгресу Вавилов доповів про Центри походження культурних рослин, а А.П. Сапегін – про філогенетичні дослідження пшениць м'якого ряду.

З'їзд відіграв велику роль у консолідації зусиль учених у розв'язанні проблем генетики і селекції. Після з'їзду розгорнули роботи з експериментального мутагенезу у пшениці та ячменю А.П. Сапегін і Л.М. Делоне. Це були перші роботи, визнані вченими-генетиками світу. Тобто цей захід засвідчив, що у 20-х рр. ХХ ст. наука України була на рівні світових орієнтирів. Але на превеликий жаль, діяння Т.Д. Лисенка – людини, яка втілила у собі всі риси прислужника влади, як і загальне ставлення до наукової еліти країни загальмували наукові дослідження з пріоритетних напрямів, зокрема створення інбридних ліній і на їхній основі гібридної кукурудзи. Всі ці скоріше політичні перепони викликали відставання цих робіт у нашій країні від світового рівня більш ніж на 20 років. М.М. Кулешов не тільки брав участь у з'їзді, а й в цю поїздку ознайомився з постановкою дослідної і насінневої справи у Франції, Швейцарії та Австрії.

Географічні дослідження, які заклали Вавилов, і створення мережі дослідних полів, станцій та опорних пунктів охопили всю територію колишнього Радянського Союзу. Діяльність української філії ВІРу, очолювана М.М. Кулешовим, була у когорті 11 установ в Україні під егідою ленінградського Інституту. Тут у результаті розгорнутої роботи за сприяння ВІРу діяли селекційні та випробувальні станції. На них досліджувався місцевий та іноземний видовий і сортовий матеріал різних сільськогосподарських культур та їхніх диких родичів.

Українсько-ленінградський період життєдіяльності М.М. Кулешова позначився співпрацею з В.І. Вавиловим і став етапом плідного творчого наукового піднесення та поглиблення наукових інтересів. Про вагомий внесок свідчать його публікації, присвячені різним проблемам: з селекції і насінництва (загальні питання – 5; кукурудзи й теосінте – 16, цукрового буряку – 3, пшениці – 2, люцерни – 4, вики – 1, проса – 2, сорго – 2, еспарцету – 3, вилту – 1 бахчевих культур – 1); плідівництва і виноградарства –

1; з питань насінневого контролю – 8; про діяльність науково-дослідних установ – 5; за територіальним розподілом: про дослідження в СРСР – 28, у т. ч. в Україні – 14, за кордоном – 25.

На жаль у березні 1933 р. Кулешов вимушений залишити роботу у ВІРі і до Ленінграду відтоді приїздив не часто [12, с. 80]. Потужна мережа, створена ХХ ст. під патронатом ВІРу припиняє свою важливу і таку життєво необхідну діяльність на початку 30-х рр. У листопаді 1931 р. Постановою Норкомзему СРСР у ВІР'і був організований «Отдел единой государственной сортосети» для перевірки та випробування якості сортів, які було виведено селекційними станціями. А у 1937 р. проведення сортовипробування було вилучено з-під контролю ВІРу, котрий звинуватили у «заплутаності» системи насінництва і сортовипробування, пов'язаній не в останню чергу із шкідницькою діяльністю «троцьких опозицій», розкритих в Інституті зернового господарства Південного Сходу (Саратов), в Українській конторі Держсортфонду, на Кубанській дослідній станції та ін. ... Ішов шалений тиск докорів спрямований проти ВІР'у та його директора – М. І. Вавилова. Ставилося за провини те, що питання про придатність і непридатність сорту вирішувалося на основі актів, отриманих усього лише від 130 сортовипробувальних ділянок.

Також за інерцією до числа таких помилок і «актів шкідництва» віднесли тоді знищення (або втрату) генофонду місцевих селянських сортів як вітчизняної, так і зарубіжної селекції. Розпочався довгий трагічний період у розвитку вітчизняної науки, трагічний для творців її, більшість з яких була насильницьки відлучена від науки або репресована, а їхні праці заборонені на багато десятиріч.

Видатний радянський учений-біолог академік СРСР М. І. Вавилов (1887–1943) на основі сфабрикованих звинувачень був заарештований в 1940 р. В 1941 засуджений, вирок – вища міра покарання, котрий було замінено 20-літнім терміном ув'язнення. В 1943 р. помер у тюрмі не витримавши катувань. Лише в 1955 р. його реабілітовано.

Важливий пласт надбань М. І. Вавилова та його соратників тривалий час перебував у забутті. Їхні імена замовчувалися не потрапляючи ні на сторінки підручників, ні наукової літератури, енциклопедичних видань радянських часів. Ім'я М. М. Кулешова в енциклопедичних та інших довідкових виданнях радянської доби все ж відображалось. Біографічна довідка є у «Библиографическом словаре деятелей естествознания и техники» (1958) [16], а згодом в «Українській радянській енциклопедії» (1962) [17], «Історії академії наук Української РСР. Кн. 2» (1967) [18].

М. М. Кулешов в числі соратників Вавилова пережив випробування долі: органами НКВС СРСР пред'явлено кримінальні звинувачення, в числі багатьох діячів науки не вигідних владі. 5 березня 1933 р. – арештовано, 29 жовтня – засуджено до 3 років заслання в суворий Східно-Сибірський край та відправлено в Іркутськ [19]. Повторно його знову було арештовано, коли він обіймав посаду завідувача та професора кафедри рослинництва Іркутського сільськогосподарського інституту (арештовано 29 червня 1938 г. Засуджено. Звинувачення за ст. ст. 58-7, 58-10, 58-11 Кримінального кодексу РСФСР (за контрреволюційну діяльність). Знову звільнено. Реабілітовано 16 серпня 1939 р. (постанова УНКВД Іркутської обл.) [20]. З 1938 р. вчений працює завідувачем і професором кафедри рослинництва Омського сільськогосподарського інституту. Тут він читав курси лекцій, вів науково-дослідну роботу. Роки важких випробувань, торкнулися в деякій мірі вченого, але не зламали й не лишили його оптимізму. Таким чином, М. М. Кулешову, на відміну від багатьох інших учених, в деякій мірі вдалося уникнути страшних репресивних дій каральної системи (зокрема тортур, знущань, які принижують людську гідність), що відбувалися саме в 30-х роках ХХ ст. проти науково-культурної еліти суспільства.

Так у 43 річному віці Кулешов змушений був залишити Україну, Ленінград, установи, в яких проходили його зростання та плідна наукова праця. Через політичні репресії його життя та наукові здобутки, пов'язані з кращими столичними науковими центрами країни припиняються. Спокутуючи неіснуючі

провини, талант та набутий досвід надалі судилося проявляти у віддалених регіонах (сибірський період життя тривав 1933–1945).

Діяльність М. М. Кулешова у Всесоюзному інституті рослинництва та українській його філії упродовж грудня 1925 р. – березня 1933 р. відзначений співробітництвом з видатним М.І. Вавиловим та кращими вченими у галузі рослинництва яких згуртував очільник ВІРу в когорту одностумців; науковим зростанням, розширенням горизонтів досліджень з поглибленим вивчення вітчизняних сільськогосподарських культур у порівнянні з закордонними рослинами; перейманням кращого закордонного досвіду та використання його у науковій діяльності; вироблення основних засад контрольно-насіної справи в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. *Пилипец Г. В.* Николай Николаевич Кулешов (1890–1968) = [Nikolai Nikolaevich Kuleshov (1890–1968)] / Г. В. Пилипец, Г. Ф. Наумов // Цитология и генетика / АН УССР, Отд-ние общ. биологии, Отд-ние биохимии, биофизики и физиологии. – К., 1968. – Т. 2, № 3. – С. 285–287 : портр.

2. *Рядом с Н. И. Вавиловым* : сб. воспоминаний / сост. Ю. Н. Вавилов. – 2-е изд, доп. – М. : Сов. Россия, 1973. – 253 с.

3. *Академік Микола Миколайович Вавилов і розвиток аграрної науки в Україні* : зб. іст.-наук. нарисів, док., біобібліогр. матеріалів. До 75-річчя створення УААН / УААН, ДНСГБ ; уклад. : М. В. Зубець, В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. М. Самородов. – К. : Аграр. наука, 2005. – 581 с., порт. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, док., бібліографії» ; кн. 9).

4. *Синская Е. Н.* Воспоминания о Н. И. Вавилове / Е. Н. Синская. – К. : Наук. думка, 1991. – 205 с.

5. *Кулешов Н. Н.* Жизнь коротка. Завтра в четыре утра / Н. Н. Кулешов // Николай Иванович Вавилов. Очерки. Воспоминания. Материалы. – М. : Наука, 1987. – С. 151–159.

6. *Николай Иванович Вавилов* : из эпистолярного наследия. 1911–1928 гг. / Акад. наук СССР, Ин-т истории естествознания и техники, Комис. по сохранению и разработке науч. наследия акад. Н. И. Вавилова ; сост. В. Д. Есаков, ред. С. Р. Микулинский. – М. : Наука, 1980. – 427 с. – (Научное наследство ; т. 5).

7. *Вавилов Н. И.* Письмо № 267. Н. Н. Кулешову. (в Харькове, Обл. с.-х. станция, 30 апр. 1925 г.) // Николай Иванович Вавилов : из эпистолярного наследия. 1911–1928 гг. – М. : Наука, 1980. – С. 196–197. – (Сер. «Науч. наследство / АН СССР ; т. 5».)

8. *Вавилов Н. И.* Письмо № 309. Н. Н. Кулешову (в Харьков, 10 сент. 1925 г.) // Николай Иванович Вавилов : из эпистолярного наследия. 1911–1928 гг. – М. : Наука, 1980. – С. 223. – (Сер. «Науч. наследство / АН СССР ; т. 5»).

9. *Вавилов Н. И.* Письмо № 329 Н. Н. Кулешову (в Харьков, 13 нояб. 1925 г.) // Николай Иванович Вавилов : из эпистолярного наследия. 1911–1928 гг. – М. : Наука, 1980. – С. 235–236.

10. *Всесоюзные курсы по сортоведению, селекции и генетике при Государственном институте опытной агрономии и Институте прикладной ботаники и новых культур* // Изв. Гос. ин-та опыт. Агрономии. – 1925. – Т. 3, № 5-6. – С. 289–292.

11. *Вавилов Н. И.* Письмо № 340. Н. Н. Кулешову (в Харьков, Обл. с.-х. опыт станция, 17 нояб. 1925 г.) // Николай Иванович Вавилов : из эпистолярного наследия. 1911–1928 гг. – М. : Наука, 1980. – С. 240.

12. *Всесоюзный институт растениеводства.* (Рассказывают сотрудники ВИРа). Н.Н. Кулешов // Рядом с Н.И. Вавиловым : сб. воспоминаний. – 2-е изд, доп. – М. : Сов. Россия, 1973. – С. 71–80.

13 *Космическая роль растения* (крунианская лекция) / К. А. Тимирязев // Тимирязев К. А. Избранные сочинения : в 4 т. – М. : ОГИЗ-СЕЛЬХОЗГИЗ, 1948. – Т. 2 : Солнце, жизнь и хлорофил. Публичные лекции, речи и научные исследования.

14. *Вавилов Н. И.* Письмо № 408. Н. Н. Кулешову (в Харьков, Обл. с.-х. опыт станция, 30 мая 1926 г.) // Николай Иванович Вавилов : из эпистолярного наследия. 1911–1928 гг. – М. : Наука, 1980. – С. 240.

15. *Командировки та екскурсії професорів, викладачів та студентів інституту в минулому навчальному році* // Вісті Харк. с.-г. ін-ту. – 1926. – № 6. – С. 128–132.

16. *Библиографический словарь деятелей естествознания и техники.* – М. : БСЭ, 1958. – Т. 1. – С. 169. – Библиогр. : 8 назв.

17. *Українська радянська енциклопедія.* – К. : УРЕ, 1962. – Т. 7. – С. 472 : фото.

18. *Історія академії наук Української РСР.* Кн. 2. – К. : Голов. ред. енцикл. АН УРСР, 1967. – С. 312–313: портр. – Бібліогр. : 9 назв.

19. *Государственный архив Российской Федерации,* ф. Р-8409, оп. 1, д. 88, л. 106–111; д. 1261, л. 56.

20. *Кулешов Николай Николаевич* [Электронный ресурс] [источник : Книга памяти Иркутской обл.] // Жертвы политического террора / О-во «Мемориал». – Режим доступа: <http://lists.memo.ru/index11.htm>